

Hanna Filipkowska

Literatura polska i rosyjska przełomu XIX/XX wieków

Biuletyn Polonistyczny 18/1 (55), 170-177

1975

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

walają dostrzec wielu ważnych rejonów i zagadnień kultury. Równocześnie wyniki ich przemyśleń nie zawsze docierały i rzadko miały znaczenie dla innych dziedzin humanistycznych, historii czy socjologii; podejmowanie zaś kompleksowych i zespołowych badań nad życiem literackim stwarza rzeczywistą możliwość dojrzenia wszystkich elementów kultury literackiej i ich niesprzecznego zinterpretowania.

Drugim ważnym zagadnieniem podejmowanym w dyskusji była sprawa praktyki badawczej - tu skupiano się na konkretnych obszarach życia literackiego w okresie międzywojennym, głównie mówiąc o Pomorzu. Okazji dostarczyły referaty ostatniego dnia obrad.

Stwierdzono wreszcie konieczność organizowania w przyszłości podobnych spotkań dla lepszego skoordynowania pracy różnych ośrodków badawczych. W tym sensie warszawskie spotkanie w Instytucie Badań Literackich miało charakter bardziej roboczy niż uroczysty i traktować je trzeba nie tyle jako panoramę osiągnięć kultury polskiej w ostatnich latach, co raczej jako bardzo jeszcze niepełny rejestr pytań o sposoby i możliwości badania faktycznego i historycznie ukonkretnionego życia literackiego.

Mgr Jerzy Bakanacz

Literatura polska i rosyjska przełomu XIX XX wieków

Konferencja, której temat brzmiał: "Literatura polska i rosyjska przełomu XIX/XX w.", zorganizowana w ramach współpracy trzech Instytutów: Instytutu Słowianoznawstwa i Bałkanistyki AN ZSRR, Instytutu Literatury Światowej im. M. Gorkiego AN ZSRR oraz Instytutu Badań Literackich PAN, toczyła się w Instytucie Badań Literackich w Warszawie w dniach 11-12 listopada 1974 r. Celem jej było uwypuklenie tendencji typologicznych w sztuce przełomu XIX i XX wieków poprzez odwołanie się do materiału dwu literatur: rosyjskiej i polskiej.

W obszernym zagajeniu obrad Dmitrij Fiodorowicz Markow (Moskwa, ISiB AN ZSRR) zarysował ogólną koncepcję literatury przełomu wieków. Podkreślił ogromną złożoność i

wzajemne przenikanie się prądów i nurtów tego okresu, nie poddającego się schematycznym uogólnieniom. Toteż, stwierdził - traktując modernizm jako przejaw kryzysu kultury burżuazyjnej - nie należy zapominać, iż był on również ruchem młodego pokolenia twórców mającym na celu odrodzenie sztuki. Dlatego rozpatrywany z punktu widzenia humanistycznej misji sztuki, modernizm ujawnia różne oblicza ideowe. Pesymizmu poezji dekadencckiej nie należy więc utożsamiać z pesymizmem poezji tragicznej, wyrosłej z krytycznego stosunku do rzeczywistości burżuazyjnej i zaangażowania twórców w postępowe ruchy społeczne. Przeciwwagą dla nastrojów dekadencckich tej epoki stanowiła również problematyka narodowa. Największym jednak osiągnięciem literatury przełomu wieków jest jej nurt realistyczny, w literaturach słowiańskich w większym stopniu niż w zachodnioeuropejskich nasycony elementami rewolucyjno-romantycznymi. Doświadczenia realizmu krytycznego - stwierdził prelegent - w kreowaniu bohaterów rewolucyjnych i nasyconych romantycznym patosem obrazów walki mas prowadziły do wielkiej artystycznej syntezy, jaką stała się, zapoczątkowana przez Gorkiego, literatura realizmu socjalistycznego.

Wyłożony jako pierwszy w kolejności referat Kazimierza Wyki (UJ) "O powieściopisarstwie Reymonta" dotyczył przede wszystkim powieści "Ziemia obiecana", której analiza koncentrowała się wokół trzech zasadniczych problemów: 1) charakterystyki warsztatu twórczego Reymonta, 2) stosunku tego warsztatu do dominujących prądów epoki, 3) stosunku warsztatu pisarza, skonfrontowanego z dominującymi prądami epoki, do rzeczywistości społecznej oraz zasady wyboru tej rzeczywistości jako budulca powieści. Rozpatrywana w świetle powyższej problematyki kompozycja "Ziemi obiecanej" okazała się najbliższa kompozycji filmowej i równie odległa od naturalizmu jak od impresjonizmu. W zarysowanym obrazie dynamicznego rozwoju przemysłowej metropolii powieść odwołuje się - zdaniem referenta - do najbardziej tradycyjnego, dychotomicznego podziału rzeczywistości. Pisarz nie wprowadza jednak racji nadrzędnych, poprzestając na nasyconej dialektyką konfrontacji sądów i postaw ludzkich.

W toku dyskusji referent uzupełnił swoją wypowiedź interesującymi rozważaniami na temat stosunku Reymonta do nowo-

czesnej kariery kapitalistycznej, w którym to stosunku polskie obciążenia ideologiczne nie pozwalały dojść do głosu rzeczywistej fascynacji pisarza karierą tego typu.

Ogólną charakterystykę okresu przełomu wieków zawierał referat Tomasza B u r k a (IBL) "Idee literackie przełomu XIX i XX wieku a ich kontekst społeczny". Zdaniem referenta, był to okres kształtowania się prefiguracji przemian społecznych, politycznych, kulturowych, przemian w dziedzinie postaw moralnych w ideologii, estetyce itp., które miały nadejść w XX wieku. Był to zarazem okres ścierania się różnych dążeń i propozycji, kształtowania się nowej struktury świadomości, nie dającej się przyporządkować żadnej nadrzędnej idei. Kontrowersyjną złożoność uczynił referent cechą wyróżniającą epoki, określając ją jako wielokształtną i nieformalistyczną, otwartą - chłonącą wszelkie ideologie i zarazem wydającą walkę wszelkim spójnym systemom. Tym, co łączyło jej wszystkie przeciwieństwa, był proces dziejowy, który stawiał przed ludźmi nowe problemy. Epoka musiała wyciągnąć wnioski z załamania się ideologii Wielkiej Rewolucji francuskiej oraz z kryzysu demokracji mieszczańskiej i czyniła to na wiele sposobów.

Problemy te znajdowały również swe specyficzne realizacje w literaturze, czego przejawem było m.in. przeciwstawienie modernistycznej idei sztucznych rajów - romantycznej koncepcji "dobrej" natury. Konsekwencje tego przeciwstawienia śledził autor w przemianie pojęć autentyzmu w sztuce, kracjonizmu, estetyzmu. Wiodąca teza referatu, iż wynikające z procesu dziejowego problemy epoka rozwiązywała w sposób wielokształtny i częstokroć przeciwstawny, została poparta analizą serii charakterystycznych dla okresu opozycji takich, jak np. panteizm społeczny i indywidualizm, a ponadto analizą przemiany funkcji niektórych idei epoki (np. idea twórcy związana z wyobrażeniem wieży z kości słońcowej).

Referat Wiwiany W i t t (Moskwa, ISiB AN ZSRR) "O typologicznej obszeczności polskiej i ruskiej rrealistycznej prozy końca XIX - naczęła XX wieku" dotyczył zasadniczych, występujących w obu literaturach tendencji rozwojowych realizmu krytycznego zarówno w postawie światopoglądowo-filozoficznej, jak w poetyce. Najbardziej charakterystyczne - zda-

nieniem referentki - przejawy tej ewolucji to: nasilenie pierwiastka krytycznego, pojawienie się problematyki wzrostu aktywności mas społecznych, nowe koncepcje jednostki zbuntowanej i jej relacji z otaczającym światem. Zagadnienia te ukazano na przykładzie prozy Reymonta, Orkana, a przede wszystkim Żeromskiego. Tego pisarza, obok Struga - w którego twórczości zanalizowana została kreacja bohatera rewolucyjnego - zaliczyła referentka do czołowych przedstawicieli nurtu realistycznego, dążącego do stworzenia pisarstwa nowego typu - związanego z proletariatem.

Problematyki realizmu krytycznego dotyczył również referat W.A. K i e ł d y s z a (IŚL AN ZSRR) "Nowoje w kriticzeskim realizmie 900-ych godow". Referent ukazał proces kształtowania się realizmu w literaturze rosyjskiej XX wieku jako wynik wzajemnego oddziaływania trzech zasadniczych kierunków: realizmu "starego", krytycznego, modernizmu i sztuki socjalistycznej. Istotną funkcją w tym procesie przypadła - zdaniem referenta - nowej problematyce, m.in. tej, do której prawa uzurpował sobie przede wszystkim modernizm (jak np. problematyka indywidualizmu z całym jej filozoficznym otoczeniem), a którą równocześnie rozwiązywał realizm w sposób odrębny i twórczy. Dzieła ośnowy realizmu - poprzez rozwiązywanie spraw ludzkiej egzystencji w kategoriach indeterminizmu, aktywizmu i w konfrontacji ze zmienną rzeczywistością historyczno-społeczną - dokonali, wraz z Gorkim, pisarze starszego pokolenia (L. Tołstoj, Czechow, Korolenko), co zostało w referacie udokumentowane analizą ich twórczości.

Marta W y k a - H u s s a k o w s k a (IBL) w referacie "Brzozowski i żywioł rosyjski" przedstawiła dwa typy recepcji Rosji i kultury rosyjskiej w pisarstwie polskiego krytyka: 1) recepcja twórczości Dostojewskiego w publicystyce, oraz 2) recepcja Narodnej Woli w "Płomieniach" (odtworzących wiernie przebieg faktów i nawiązujących do filozofii narodnictwa). Zdaniem autorki referatu, problematyka rosyjska stanowiła, ewoluując równocześnie z kształtowaniem się poglądów Brzozowskiego, istotny składnik jego światopoglądu: była jednym z elementów radykalizmu społecznego pisarza i pełniła zasadniczą rolę w koncepcji kultury, gdzie "żywioł rosyjski", kultura biologiczna, pojawiała się jako podstawa kultury w ogóle.

Referat Aleksandra Lipatowa (Moskwa, ISiB AN ZSRR): "Litieraturno-tieorieticzeskaja problematika styka epoch", podejmował krytykę kategorii przełomu literackiego, wywodzącej się z Romantyzmu, związanej z rewolucyjnym pojmowaniem procesu literackiego, a do dziś stosowanej w historii literatury. Zgodnie z tezami referatu, pojawienie się nowej struktury, będącej rezultatem skoku jakościowego, nie oznacza zmiany kierunków literackich w sensie ilościowym, a więc - przełomu w życiu literackim i w kulturze literackiej. Operowanie kategorią przełomu nie tylko nie respektuje tych faktów, ale prowadzi do uproszczenia powiązań literatury z rzeczywistością społeczną, jest to bowiem przenoszenie w obręb procesu literackiego nagłych przemian i przewrotów właściwych tej rzeczywistości, gdy tymczasem w istocie ich wpływ na literaturę jest pośredni i nie natychmiastowy. Operowanie kategorią przełomu prowadzi ponadto do umownego, sztucznego wyodrębnienia okresu literackiego, przy czym definicja przełomu z góry determinuje charakterystykę okresu. Jako dogodniejszą, pozwalającą na uchwycenie dialektycznych związków starego i nowego w procesie literackim, zaproponował prelegent kategorię "okresu przejściowego", która mogłaby się stać punktem wyjścia do badania kierunków literackich jako współistniejących, współdziałających i przenikających się wzajemnie.

Roman Ta b o r s k i (UW) w referacie pt. "Próba systematyzacji dramatu w okresie Młodej Polski" wskazał na odrębność tej epoki w stosunku do poprzedzających ją epok literackich, które wytworzyły jednolite typy dramaturgii, i zaproponował następujący podział młodopolskiego dorobku dramaturgicznego: dramat naturalistyczny, symboliczny, neoromantyczny, ekspresjonistyczny, awangardowy. Zdaniem referenta, gatunki te rzadko jednak występowały w postaci czystej, a najbardziej typowe dla epoki było łączenie wielu technik i tendencji w obrębie jednego utworu (np. "Róża" Żeromskiego łączy w sobie elementy dramatu naturalistycznego z elementami dramatu reportażowo-publicystycznego, symbolicznego, romantycznego i ekspresjonistycznego, przy czym niektóre komponenty utworu można interpretować w kategoriach różnych nurtów). Referat zawierał ponadto charakterystykę recepcji dramatu młodopolskiego we współczesnym teatrze.

Referat Anieli Ł e m p i c k i e j (IBL): "Wyspiański a nowoczesny dramat europejski", ukazywał twórczość Wyspiańskiego jako realizację dominujących w europejskim modernizmie tendencji pojawiających się równocześnie w poezji, malarstwie, teatrze i dramacie. Twórczość autora "Nocy listopadowej" spełniała, zdaniem referentki, w sposób najpełniejszy wyłaniający się z tych tendencji postulat sztuki zmysłowej, poszukującej treści i przeżyć nieprzekładalnych na język dyskursywny, percypowanych w bezpośrednim kontakcie z dziełem, realizującej ideał syntezy sztuk oraz abstrakcyjnych i jawnych działań artystycznych przeciwstawianych mimetycznej sztuce iluzji. Syntetyczne inscenizacje Wyspiańskiego oddziaływają bezpośrednio treściami wizji i dźwięku, nie poddają się przekładowi na język problemów, wyzyskują techniczne osiągnięcia poszczególnych dziedzin sztuki, tworząc z nich poprzez syntezę odrębne dzieło artystyczne. Inszenizacjami takimi były "Warszawianka" i "Klątwa", a przede wszystkim "Noc listopadowa", której autorka referatu poświęciła najwięcej uwagi.

Referat Astry P i o t r o w s k i e j (ISL AN ZSRR) "Poezja Młodej Polski w ruskim krytycyzmie" ukazywał rosyjską recepcję poezji polskiej, zwłaszcza twórczości Tetmajera i Kasprówicza, poczynając od pierwszych wzmianek o tych poetach, zamieszczanych w czasopiśmie prowincjonalnym pod koniec lat 1880-ych i na początku 1890-ych, aż do wybuchu Rewolucji Październikowej. Najobszerniej omówiła autorka ukazujące się w latach 1900-ych, entuzjastyczne na ogół, oceny utworów Kasprówicza i Tetmajera zawarte w artykułach i recenzjach modernistycznych krytyków rosyjskich, a szczególną uwagę poświęciła opiniom przedstawionym w pracach dwu najwybitniejszych w tym okresie znawców nowej literatury polskiej: K.I.Chraniewicza i A.I.Jacimirskiego.

W referacie "Nurty w literaturze Młodej Polski. (Próba modelowania geometrycznego)" Jan Józef L i p s k i (IBL) zademonstrował przestrzenny model światopoglądowy modernizmu. Model ten został zbudowany z trzech płaszczyzn przecinających się prostopadle i wyznaczonych przez trzy osie. Na osi x oznaczono kwalifikację epistemologiczną i względną kwantyfikację (+ x - postawa obiektywistyczna, - x - postawa subiektywistyczna); na osi y - kwalifikację ontologiczną i względną

ną kwantyfikację (+y - przeświadczenie o autonomii bytowej przedmiotu danego w bezpośrednim poznaniu, -y - przekonanie o heteronomii bytowej, wtórności, zależności i niesamodzielności ontologicznej przedmiotu); na osi z - kwalifikację i względną kwantyfikację aksjologiczną (+z - przeświadczenie, iż wartością naczelną i bezwzględną jest Piękno - estetyzm, -z - przekonanie, iż jest nią wartość inna, w praktyce modernizmu najczęściej Dobro - etyzm). Utworzona została w ten sposób konstrukcja dwupiętrowa, gdzie w każdą z ośmiu wyznaczonych przez przecinające się płaszczyzny przestrzeni została wpisany jeden z następujących nurtów, zgodnie z jego strukturą światopoglądową: neoklasycyzm (w sensie tradycyjnym), symbolizm, impresjonizm, ekspresjonizm (typu "Die Action"), neoklasycyzm, nawiązujący do teorii archetypów C. G. Junga, ekspresjonizm (typu "Der Sturm"), zmodernizowany wariant naturalizmu oraz impresjonizm jako literatura psychologiczna. Model stanowił punkt wyjścia dla charakterystyki poszczególnych nurtów, których obszary wzajemnie się ograniczają, lecz również i dopełniają, co każe uwzględniać nie tylko czynniki immanentne, ale i wszelkie relacje między każdym z nurtów a nurtami pozostałymi.

Referat Jana P r o k o p a (IBL): "Pisarz i czytelnicy na przełomie wieków", zawierał charakterystykę rynku czytelniczego w końcu XIX i na początku XX wieku, kiedy to przestała oddziaływać, żywa jeszcze w Romantyzmie, instytucja mecenatu indywidualnego, a nie pojawiła się jej nowa forma - mecenatu instytucjonalnego. Nastąpiło wówczas również załamanie funkcjonującej w poprzednich okresach relacji: określony pisarz - określony krąg czytelników, który zmienił się w krąg odbiorców nieokreślonych i anonimowych. Pociągnęło to za sobą kryzys romantycznej koncepcji artysty, co z kolei stworzyło napięcie między wyobrażeniem artysty-kapłana, znajdującego się ponad "tłumem", a określoną prawami rynku koniecznością walki o uznanie "tłumu" w rywalizacji ze schlebającymi niewybrednym gustom "rzemieślnikami". Kryzys ów znalazł odbicie w analizowanych w referacie dyskusjach literackich epoki, m.in. w dyskusji nad twórczością Sienkiewicza.

Przedstawione na konferencji referaty wywołały żywą dyskusję, której najciekawsze głosy będą opublikowane - wraz z

tekstami referatów - w księdze prezentującej materiały konferencji.

Dr Hanna Filipkowska